

Predgovor

*Željko Špiric
Goran Knežević
Vladimir Jovic
Goran Opacic*

*"Čak i najkrvavijeg rata čovek se voljnije seca nego svog zatvora. U ratu je čovek bio heroj, i kad nije bio. Nije možda lično, ali je bio posredno – opštom heroikom rata. Jer rat je – po milosti naopako shvacene istorije i ljudske misije – nešto herojsko, i kad je krvavo, prljavo, besmisleno, necovečno. U zarobljeništvu, ropstvu, na robiji, u hapsani i koncentracionom logoru nema niceg herojskog, i ako heroja izdržljivosti, casti i duševne dobrote može biti. Tu je **konceptualno** sve krvavo, prljavo, besmisleno, necovečno, i ako na pojedinacnom nivou, u nekom momentu, ume da bude zdravo, cisto, svrsishodno i ljudsko, pa ponekad i epski uzvišeno. Ali i tada nacelo ostaje – u zatvoreništvu čovek nikad nije heroj nego je i heroj tek zaslužnjeni čovek."*

(Borislav Pekic: "Godine koje su pojeli skakavci", Beograd, BIGZ, 1987, p.27)

Tamnice, kao i koncentracioni logori, imaju neceg zajednickog sa paklom (ili cistilištem). Prinudna vezanost za određen prostor, patnja raznih stepena i vidova. Sve im je to zajednicko. Tamnice i koncentracioni logori su jedna od stvarnosti ljudskog života, a pakao i cistilište su bajke hrišćanskog verovanja. Sad čovek pita: ko je kome služio kao model, tamnica paklu ili misao o paklu našoj tammici?"

(Ivo Andric: "Znakovi pored puta", Beograd, Rad, 1980, p.67)

Ideja o ovoj monografiji zacela se nakon dve godine rada Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) u okviru Medunarodne mreže pomoci – IAN Beograd (International Aid Network – IAN Belgrade). Ona je bila izraz potrebe profesionalaca u IAN-u da svoja iskustva u radu sa žrtvama torture i traume podele sa širom, strucnom, profesionalnom i naucnom javnošću.

IAN je poceo sa radom 1997. godine, kao Trauma centar. Nastao je kao izraz entuzijazma jedne grupe prijatelja da se, u vremenu teške društvene krize u Srbiji nastale kao posledica Miloševićevog režima, sa znanjima i energijom kojom su raspolagali (svi su tadašnji članovi IAN-a bili psiholozi ili psihijatri), pomogne traumatizovanim u ratovima i tako vrati vera u sebe i druge. Važnost rehabilitacije traumatizovane populacije videla se ne samo u smislu ozdravljenja pojedinaca nego kao i doprinos izgradnji građanskog društva i demokratije.

Brojni su rezultati dosadašnjih aktivnosti IAN-a. Preko 5000 klijenata je dobilo visokostrucnu psihološku i medicinsku pomoc od strane IAN-ovih strucnjaka. Neposredno nakon bombardovanja Srbije IAN se angažovao i na distribuciji konkretne humanitarne pomoci stanovništvu, kada je preko 70000 ljudi dobilo najraznovrsnije robne artikle neophodne za preživljavanje. Ogranak IAN-a koji se bavio repatriacijom izbeglica iz Hrvatske i Bosne je imao više od 10000 klijenata. Više od hiljadu izbeglica je steklo nove profesionalne veštine, znanja i kompetencije na IAN-ovim programima sticanja novih profesionalnih veština i znanja. IAN je pomogao razvoju više od 20 nevladinih organizacija (NVO) širom Srbije, a pomogao je i institucionalno samoorganizovanje svojih klijenata podrškom udruženjima izbeglica i logoraša. Kontinuiranim medijskim nastupom IAN-ovi zaposleni su nastojali da senzitivizuju javnost za probleme svojih klijenata. Preko stotinu saradnika i desetine volontera su pomagale u realizaciji IAN-ovih projekata, sticuci nova znanja i iskustva koja su posle širili u drugim organizacijama i ustanovama. Zahvaljujuci IAN-u domaca strucna i profesionalna javnost je imala priliku da cuje najpoznatije svetske strucnjake iz raznih naucnih oblasti koje se bave problemima stresa, traume i torture.

Osnovna aktivnost IAN-a, ono po cemu je on prepoznatljiv među drugim domacim i stranim NVO na teritoriji Srbije i Crne Gore, bila je i ostala psihološko-psihijatrijska pomoc posebno pogodnim socijalnim grupama. Ključni podsticaj za razvoj IAN-a u tom pravcu je bila podrška Katolicke agencije za prekomorski razvoj (Catholic Agency for Overseas Development - CAFOD) - iz Velike Britanije, kao i pomoc Evropske Unije i Ujedinjenih Nacija, kroz projekte namenjene rehabilitaciji žrtava torture. Program za rehabilitaciju žrtava torture, finansiran od strane Evropske Unije, je otpoceo u septembru 2000. godine, a rad sa klijentima u januaru 2001. godine. Kroz profesionalno, kadrovsko i organizaciono jaccanje, omoguceno upravo finansijskom pomoci Evropske Unije, IAN se razvio u organizaciju sposobnu da odgovori oogromnom izazovu koji je složenim projektnim zadacima postavljen pred nju. Uz izmenu ukupnog nacina funkcionisanja, uspostavljene su nove institucionalne relacije sa državnim institucijama koje su, nakon pada Miloševićevog režima, delimicno otvorile vrata za saradnju sa NVO. Jedan od najosetljivijih i, u pocetku, najtežih zadataka, bio je uspostavljanje kontakta sa klijentima-žrtavama torture, prevazilaženje njihove inicijalne zatvorenosti, odbijanja, strahova, nepoverenja i stida i upoznavanje sa mogucnostima koje im nudi naš Centar.

U toku prve godine rada sa klijentima-žrtvama torture, CRŽT IAN razvio je precizne i razradene procedure i kriterijume za kontakt, prijem i interno procesuiranje klijenata. Formirani su psihološko-psihijatrijski, medicinski (opšti i specijalisticki) i pravni odsek koji omogucuju primenu multidisciplinarnog tretmana, odnosno pružanje visoko strucne pomoci profesionalaca razlicitih profila klijentima na jednom mestu; dobro organizovan mobilni tim koji omogucuje pokrivanje brojnih izbeglickih centara, psihoterapijskih grupa u drugim gradovima kao i organizovanje kucnih poseta. Ostvarena je povezanost i saradnja sa brojnim drugim domacim i stranim nevladinim i vladinim organizacijama. Stvoren je dokumentaciono-istraživacki centar sa bazom podataka o klijentima i bibliotekom. Sprovedene su i pružene kontinuirane edukacione aktivnosti za vlastite članove kao i za pojedince iz drugih ustanova i organizacija. Praktikovane su regularne supervizije i timski klinicki prikazi slucajeva. Cesta su bila gostovanja naših stucnjaka na javnim medijima što je dalo priliku za kontinuiranu senzitivizaciju laicke i strucne javnosti za probleme torture. CRŽT IAN je do sada imao hiljade intervencija u Centru i na terenu, kontinuirani grupno-psihoterapijski rad u nekoliko gradova u Srbiji i Bosni, zapocete sudske procese za zaštitu prava klijenata, kao i znacajne uspehe na polju zalaganja za razne zakonske i podzakonske akte koji bi omogucili zaštitu interesa naših klijenata. IAN je uspotavio saradnju sa nizom medicinskih institucija, Komesarijatom za

izbeglice, kao i sa velikim brojem lokalnih i međunarodnih nevladinih organizacija i agencija. IAN je član nekoliko međunarodnih mreža. CRŽT IAN je akreditovan pri IRCT (Međunarodni rehabilitacioni savet za žrtve torture, Kopenhagen), a član je i Balkanske mreže za prevenciju torture i rehabilitaciju žrtava – BA.N.

CRŽT je formiran je sa prvobitnom namerom pružanja pomoći žrtvama torture na teritoriji SR Jugoslavije (sada - Srbija i Crna Gora). Gotovo svi klijenti sa iskustvom torture doživeli su to iskustvo u svojim domicilnim državama – Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji (Kosovu). Ovi klijenti (preko 95% klijenata pripadalo je izbeglim ili raseljenim licima) na sadašnje mesto boravka su došli u nekom od talasa izbeglica, vecinom srpske nacionalnosti, koji su pristizali iz navedenih područja u razlicitim vremenskim periodima od 1991 (iz Slovenije i Hrvatske), 1992 (na pocetku rata u BiH), 1995 (nakon operacija hrvatske vojske «Bljesak» i «Oluja»), do 1999 (sa Kosova i Metohije). Od pocetka definisana politika otvorenosti Centra za sve, bez obzira na etnicku pripadnost, formulisana je i brisanjem zahteva za iskazivanjem nacionalne pripadnosti iz redovnih administrativnih procedura. Ovako je žrtvovan precizan podatak o nacionalnoj strukturi korisnika, ali zasigurno zadobijen osećaj poverenja i kod onih koji ne pripadaju vecinskoj etnickoj grupi.

Vecina naših klijenata su višestruko traumatizovane osobe. Neposrednih žrtava torture je bilo više od 60%¹, a od ostalih stresova i trauma najčešći su bili izbegništvo (oko 95%) i gubitak imovine (preko 70%), gubitak bliske osobe (preko 20%), ranjavanje u ratu (preko 10%) uz izloženost brojnim drugim ratnim stresorima. Aktuelno dijagnostikovan posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) je imalo preko 60% klijenata. Najčešći ne-ratni stresovi su se odnosili na teške materijalno-finansijske okolnosti (oko 55%) pa čak i ugrožene osnovne egzistencijalne potrebe (oko 45%).

Naši klijenti su bile osobe koje su izgubile svoje fizicko i psihicko zdravlje, svoje voljene, rodake, prijatelje, svoj dom, zavica, komšiluk, sigurnost, posao, radnu sposobnost, materijalnu egzistenciju. Ipak, najteži gubici su bili oni koji su naoko nevidljivi i nemerljivi, a pripadali su intimnom duševnom svetu žrtava i odnosili su se na gubitak sposobnosti emocionalne razmene, doživljaja licne i porodicne sreće, gubitak poverenja u institucije, u druge ljude i u sebe, gubitak dostojanstva i nade.

Zaposleni u CRŽT su pružali pomoc i osobama koje nisu bile žrtve torture u preciznom znacanju tog pojma definisanog Konvencijom Organizacije ujedinjenih nacija protiv mucenja.² Najveci deo klijenata (više od 60%) upucenih na psihijatrijski pregled su sacinjavale žrtve torture. Ostali su bili izbegla ili raseljena lica koja se nisu mogli kvalifikovati kao žrtve torture, ali koja su se obratila za pomoc zbog ozbiljnih psihickih i drugih zdravstvenih tegoba nastalih kao posledice drugih ratnih i poratnih stresova, ili se radilo o članovima porodica žrtava torture.

Raspad jugoslovenske državne zajednice pocetkom devedesetih bio je pracen masovnim katastroficnim događajima kao što su rat, ljudski gubici, masovna razaranja i izbegništvo. Ovaj rat je bio, između ostalog, i međuetnicki i međureligiozni sukob. Sve zaracene strane karakterisala je pojava ekstremnog nacionalizma. Zabeležena su svedocenja o svim oblicima nasilja - od psihicke torture i fizickog kažnjavanja, preko silovanja do namernog sakacenja i ubijanja. Mržnja je ponegde i ponekad bila toliko izražena da u postupcima prema ratnom neprijatelju i njegovom civilnom stanovništvu nisu postojali ni rudimentirani ostaci poštovanja humanih i etickih kodeksa, a kamo li primene međunarodnog ratnog prava. Stradanje civilne populacije je narocito bilo izraženo. Usled izmešanosti stanovništva na teritorijama zbog kojih je i voden ovaj rat, došlo je, kod svih zaraceni strana, do praktikovanja "etnickog cišćenja", koje je podrazumevalo ne samo izgon, nego i otimanje ili destrukciju svojine (narocito nepokretnih dobara) sa namerom sprečavanja kasnijeg (posleratnog) povratka i repatrijacije izgnanih i preživelih.

Potrebno je naglasiti da veliki broj žrtava torture, nije bio zatvaran zbog kriminalnih radnji, niti zbog politickih uverenja, nego samo zato što su bili pripadnici druge nacije. Njima se sudilo zbog navodnih

¹ Ukupan broj klijenta koji je dobio pomoc u centru i na terenu u protekle dve i po godine je oko 2500 (od toga 1058 je prošlo detaljniju prijemno-dijagnosticku evidenciju, kao deo ukupnog psihološko-psihijatrijskog tretmana).

² Konvencija UN protiv mucenja, član 1 (1984): Mucenje je " svaki postupak kojim se nekoj osobi nanosi težak bol ili patnja, fizicki ili duševni, s ciljem da se od te osobe ili treceg lica iznudi informacija ili priznanje, da se ta osoba ili trece lice kazne za nešto što su pocinili ili se sumnja da su pocinili, ili s ciljem da se ta osoba ili trece lice zastraše ili na nešto primoraju, ili iz razloga zasnovanih na nekom obliku diskriminacije, u slucaju kad takav bol ili patnju nanosi, podstice ili svojim pristankom dopušta službeno lice ili drugo lice koje postupa u zvanicnom svojstvu. To ne ukljucuje bol ili patnju koji proisticu iz zakonskih kazni ili su njihov sastavni deo."

kriminalnih dela: zlocina protiv drugih gradana itd, ili zbog navodnih politickih dela – pobuna protiv države, ali ono što su oni stvarno osećali je da su stradali zato što su bili pripadnici druge nacije.

U posleratnom vremenu primetna je potraga traumatizovanog pojedinca za svojim (novim) mestom, novim umrežavanjem i znacanjem (funkcijom). On je prestrašen, nepoverljiv, ozbiljno potresenog vredonosnog sistema. Preživljavanje u fazi reparacije (rekonstrukcije) ništa ne zaostaje za onim u ratu - čak je rat predstavljao (paradoksalno) strukturisaniju formu, pri čemu je ne-sloboda pojedinca podrazumevala "oslobodenje" od bilo kakve odgovornosti za svoj život i postupke.

Tek sa krajem rata, koji je u Hrvatskoj i Bosni došao 1995. godine, a u Srbiji 1999. godine mogle su se sagledati posledice koje je rat ostavio iza sebe: devastirana ekonomija, izbeglištvo, nezaposlenost, rasturene porodice, sveopšte osiromašenje pracenog naglim bogacenjem ratnih profitera i sumnjivih "biznismena", uz porast organizovanog kriminala. U Srbiji su je bila raširena pojava državno dopuštene, pa čak i stimulisane tzv. "sive ekonomije", što je podrazumevalo kriminalizaciju velikog dela stanovništva prinudenog da preživljava baveći se švercom. Sve je to onemogućavalo adekvatnu primenu psihosocijalne podrške najugroženijima.

Jedan deo traumatizovanih pojedinaca se javlja po prvi put za pomoc godinama pošto se rat završio. Dok za vreme rata usled izrazite dinamike događanja i borbe za golo preživljavanje nije imao vremena da se "bavi sobom" i svojim licnim problemima, traumatizovani pojedinac je u nešto "opuštenijem" posleratnom vremenu počeo da preživljava izranjanje i proganjanje od strane ranjene prošlosti koja mu onemogućava da "normalno živi u miru".

Vrlo često su klijenti – žrtve torture govorili da za vreme rata nisu obracali pažnju na tegobe jer "nisu imali vremena za to". Dobar deo traumatizovanih nije tražio pomoc ranije, iako je imao tegobe, usled otpora da se kroz proces lečenja nanovo podseca na traumatske događaje.

Veliki deo izbeglica je doživeo nedobrodošlicu u novom okruženju. To je narocito bolno bilo za žrtve torture. Preživlevši torturu i izbeglištvo, mnogi od njih "...i po treci put postaju žrtve i to žrtve savesti zajednice u kojoj su potražili utocište, nadu i utehu, a nisu ih našli." (Jovanovic, Hrcic, Popovic & Jankovic, 2002)³. Preko 50% izbeglica - klijenata CRŽT je izjavilo da se ne oseca prihvaceno u novoj sredini. U više navrata je pisano o drami susreta izbeglica i njihovih domacina. Uglavnom je pisano o problemima kulturoloških razlika, ekonomskog opterećenja, pa i kompeticije. (Cavic, 2002⁴). Nedovoljno je analiziran jedan drugi fenomen u ovom ratu: mnogi izbegli "Zapadni Srbi" suocili su se i sa kritiziranjem jednog dela domace populacije da su se olako predali, kukavicki napustivši ratište i ostavivši svoje domove na nemilost neprijatelju. Takav stav je u leto 1995. godine, dobio mnogo suroviju dimenziju nego što je to samo verbalno prebacivanje: Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije (MUP RS) je sprovelo akciju suprotnu medunarodnoj Konvenciji o statusu izbeglica iz 1951. godine, Protokolu uz ovu konvenciju iz 1967. godine, kao i važećem Zakonu o izbeglicama Republike Srbije. Izricito je propisano (Cl. 33 Konvencije) da "država u kojoj se izbeglica nade, ne sme da ga protera ili vrati silom tamo gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, vere, državljanstva, pripadnosti nekoj socijalnoj grupi ili politickog mišljenja." Ovo nije bila prepreka organima MUP-a da u periodu od juna do septembra 1995. godine liši slobode, bez sudskog naloga ili osnovane sumnje da su pocinili neko krivicno delo, i uz oružanu pratnju i pretece postupanje, sprovede preko državne granice nekoliko hiljada izbeglih i prognanih lica na teritoriju Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dakle na teritoriju sa koje su prethodno izbegli. Jedan deo uhapšenih je potom transportovan u mesto Erdut u Istocnoj Slavoniji, a drugi deo je transportovan za Manjacu u Republici Srpskoj, gde su se nalazili kampovi paramilitarnih formacija. U oba ova kampa uhapšeni su bili sistematski izloženi zastrašivanju, ponižavanju, maltretiranju i ostalim vidovima torture, da bi na kraju "pripreme" bili odvedeni na liniju fronta i prisiljeni da uzmu učešća u oružanoj borbi.

Slicnu sudbinu su doživele i neke žrtve torture iz hrvatskih i bosanskih logora, koje su nakon razmene zarobljenika, bile tako reci odmah poslone ponovo na front, bez adekvatnog medicinsko-psihijatrijskog postupka kojim bi se, uz neophodno lečenje i rehabilitaciju, zaštitili od dalje traumatizacije.

---

³ Jovanovic, A., Hrcic, J., Popovic, V., Jankovic, N. (2002): Medikolegalni aspekti izbeglištva. U: Jovan Maric (urednik): Mentalno zdravlje izbeglog, raseljenog i prognanog stanovništva. Beograd, Megraf. pp.135-138.

⁴ Cavic, T. (2002): Psihološki problemi izbeglica. U: Jovan Maric (urednik): Mentalno zdravlje izbeglog, raseljenog i prognanog stanovništva. Beograd, Megraf. pp.37-43.

Nekima od njih je umesto reci utehe i razumevanja, bilo prebaceno što su se u neprijateljskom okruženju predali, i time se, kao vojnici ili oficiri, "osramotili".

U posleratnom vremenu ratnici-veterani, izbegli i raseljeni, žrtve torture i ostale traumatizovane osobe izazivaju podsecanja na traumatican istorijski period. U nastojanju da se uhvati novi ritam u sporom i teškom procesu državne konstitucije i oporavka ekonomije i društva, kod velikog dela gradana prisutna je jaka potreba da se bolna podsecanja na period gradanskog rata, ekonomskih sankcija i NATO bombardovanja potisnu.

Time se nastavlja tendencija kontinuiteta lošeg postupanja od samog pocetka kada su razmenjeni zarobljenici docekivani kao izdajnici (i neki od njih odmah poslani na front "da se iskupe"), pa preko hapšenja i prinudnog slanja na front izbeglih lica 1995. godine, sve do danas kada se oni od jednog dela društva doživljavaju, ne kao žrtve za koje je i ovo društvo (ova država) delom odgovorno, nego kao balast i smetnja. Tzv. "restauracija humanog kapitala" u posleratnom vremenu ne podrazumeva samo prihvatanje i tih, ratom traumatizovanih ljudi kao aktivnih sudionika u posleratnoj obnovi društva i demokratije nego *pre svega* njih, jer sa njima i njihovim traumama možemo da proradimo patnju koju je ovaj rat doneo svima; bez njih, sklanjajući se od njihovih trauma, gubimo šansu da se suocimo sa svojim zabludama, svojom i mržnjom i patnjom, svojim ranama koje se moraju vidati ako ne želimo da ih prenosimo na sledeca pokoljenja.

Saživot nacija na ovom prostoru je neminovnost i mora se uložiti napor svih u prevazilaženju mržnje i želje za osvetom, a narocito u ublažavanju posledica transgeneracijskog prenosa traume koje je potencijalna tempirana bomba za neke sledece generacije. Izvesno je da sve strane u sukobu imaju dobro dokumentovana svedocenja žrtava torture što znaci da su sve suprotstavljene strane imale i žrtve i mucitelje.⁵ Žrtve torture su verovatno najtraumatizovaniji deo preživele populacije nakon rata i upravo oni predstavljaju najranjivije i najbolnije mesto u procesu ozdravljenja društva, uspostavljanju poverenja u institucije, u vlastite vrednosti i u mogucnosti pomirenja i saradnje sa našim susedima, dojucerašnjim ratnim neprijateljima. Ovo je knjiga o jednom takvom poduhvatu, o pruženoj ruci pomoci i uspostavljanju pocetnog poverenja u dugotrajnom procesu lecenja žrtava mucenja kojima je upravo gubitak bazicnog poverenja u druga ljudska bica najteža trauma.

Od samog pocetka, jedan od ciljeva rada u CRŽT IAN bilo je prikupljanje, sistematizacija i interpretacija podataka i pri tome je dosta brige i pažnje uloženo u pripremu klijenata i za takav oblik rada, imaju u vidu njihovu ranjivost, rizik retraumatizacije i svu osjetljivost vec narušene komunikacije i poljuljanog poverenja u druge. Svi klijenti su bili ravnopravni u tretmanu, bez obzira na stepen njihove spremnosti da ucestvuju i u delu postupka koji se odnosio na procenu i evaluaciju. Za one koji su dobrovoljno pristajali, neophodan je bio potpisani informisani pristanak pre primene istraživačkih instrumenata. Publikovanje i prezentacija istraživanja, kao obaveza i potreba razmene stecenih saznanja i klinickog iskustva sa drugim strucnjacima i Centrima u vezi posledica torture bili su sledeci koraci.

Ova monografija je pokušaj da se na integrisan nacin prikažu navedene aktivnosti, pozitivna i negativna iskustva, nova saznanja i uvidi tokom rada sa žrtvama torture. Prikupljeni radovi samo delimicno odražavaju obim, raznovrsnost i izazove posla koji je Centar obavio u poslednje dve i po godine. Oni su vrlo raznovrsni po vrsti, stilu i problematici koju tretiraju što je svojevrsan portret našeg Centra koji obuhvata raznolike skupine strucnjaka, izraz njihovog interesovanja, znanja i veština, kao i želje da se

⁵ Do kraja januara 2004. godine u bazama podataka PILOTS (<http://biblioline.nisc.com/scripts/login.dll>) i MEDLINE (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/PubMed>) bilo je 77 indeksiranih radova koji su se odnosili na torturu i njene posledice u Jugoslovenskim ratovima 1991-1995. i 1999. godine.

Prvi izveštaji o žrtvama torture, preživelim iz zarobljenickih logora i tamnica pojavili odmah po uspostavljanju trajnijeg primirja i razmene ratnih zarobljenika između zaracenih strana u Hrvatskoj 1992. godine. Podsecamo na prve radove objavljene u Srbiji:

Petrovic, B., Popovic, V., Dabovic, C., Prorocic, S., Popovic, V., Dobrivojevic, I., Micovic, M., Milovanovic, R., Polovina, N., Divac, Lj. (1992) Torture i stresovi boraca i zarobljenika. U: Kalicanin, P., Bukelic, J., Ispanovic, V., Bjelogrljic, M., Paranosic, V. (urednici). Stresovi rata pp. 3-60. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.

Petrovic, B., Popovic, V., Dabovic, C., Prorocic, S. and Dobrivojevic, I. (1993) The abuse of arrested and confined persons: a special form of war stress in the civil war in Yugoslavia. In: Kalicanin, P., Bukelic, J., Ispanovic-Radojkovic, V. and Lecic-Tosevski, D., (Eds.) The stresses of war, pp. 161-171. Belgrade: Institute for Mental Health.

buducem citaocu prenese autenticno licno iskustvo. Sve su to razlozi zbog kojih su urednici u kreiranju strukture ove monografije davali prednost širini obuhvata raznih tema u odnosu na kompaktnost tematske celine; autenticnom izrazu i izvornom iskustvu u odnosu na koherentan i dosledan stil; slobodu razlicitim, ponegde i suprotstavljenim pristupima, stavovima i teorijskim orijentacijama u odnosu na usmerenost i sistematicnost.

Isto tako, poštovana je i razlicitost u upotrebi nekih termina. Termin oko kojeg se najčešće diskutovalo bio je upravo tortura. Mada u srpskom jeziku postoji adekvatan izraz za torturu, a to je mucenje, prihvatili smo slobodu korišćenja oba termina i u svim ostalim kombinacijama: žrtve mucenja, žrtve torture, pa i torturisane osobe (klijenti, pacijenti, bolesnici itd.) Odustali smo od bilo kakve preporuke autorima koja se tice jezickog cistunstva, svesni da se u našem jeziku, narocito kod medicinskih i drugih strucnih izraza, odomacio niz termina iz drugih jezika.⁶

Treba napomenuti da je priprema ove monografije trajala dugo. Neki radovi su završeni vec u aprilu 2003, dok su neki dovršeni tek pocetkom 2004. Moguce nesaglasnosti u statistickim podacima kojima barataju autori razlicitih radova poticu upravo od cinjenice da su radovi pisani u jednom dužem vremenskom periodu, kada je dolazilo i do promena u podacima o kojima izveštavaju.

Sve studije slucajeva u ovoj publikaciji su nastale kao rezultat rada sa klijentima CRŽT – IAN. Imena klijenata nisu navedena, a inicijali, socio-demografske karakteristike i okolnosti izmenjene kako bi se zaštitio identitet klijenata.

Ekstenzija naslova (toponimski deo naslova) ove publikacije - "Jugoslovensko iskustvo" ne odnosi se primarno na geografsko, državno ili nacionalno određenje autora ove knjige ili žrtava torture o kojima je rec u knjizi. Naslov je bio skovan još u pocetku rada na knjizi, pre nego što je državna zajednica promenila ime u Srbija i Crna Gora, ali to nije osnovni razlog ovog pojašnjenja: ovaj naslov na najbolji nacin hronotopski opisuje vreme-prostor u kome se odigravalo kolektivno i individualno traumatsko iskustvo kojim se ova knjiga bavi.

PREGLED SADRŽAJA MONOGRAFIJE

Rat i gubici

Prvi deo knjige kroz poglavlje "*Jugoslovenski ratovi 1991-1999 i neke od njihovih društvenih posledica*" daje kratak prikaz politickog konteksta poslednjeg stadijuma raspada Jugoslavije; onog stadijuma u kojem je došlo do pretapanja politickog konflikta u oružani sukob. Opisane su specifičnosti jugoslovenskih ratova: etnicko cišćenje, improvizovani logori i mesta zatvaranja i znacajna uloga paramilitarnih formacija. U poslednjem delu ovog poglavlja, napravljen je, na osnovu pristupacnih izvora, pokušaj utvrđivanja ukupnih ljudskih gubitaka u ovim ratovima.

Humanitarni odgovor: organizovanje i akcija

U drugom delu knjige rec je o nacinima organizovanja humanitarne pomoci u SR Jugoslaviji (SRJ) nakon pocetka rata, u situaciji kada je ova država usled sankcija UN i EU bila "negativno oznacena" i kada su cak i humanitarnim organizacijama UN, kao što su UNICEF i WHO bile dozvoljene samo posmatracke misije, a UNHCR nije mogao koristiti fondove pomoci za bivšu Jugoslaviju u tadašnjoj SRJ.

U poglavlju, "*Psihosocijalna pomoc u okviru humanitarnih intervencija – šest godina iskustva u IAN-u (1997-2003)*" prikazan je pocetak i razvoj aktivnosti "Medunarodne organizacije pomoci – IAN Beograd" i dat je kratak prikaz osnovnih principa rada pojedinih segmenata sveobuhvatnog programa

⁶ Srpski prevod najčešće korišćenih strucnih izraza u ovoj publikaciji: *dijagnoza* (d'ʔaʔʔsʔʔ) = raspoznavanje, utvrđivanje bolesti; *rehabilitacija* (lat. rehabilitatio = uspostavljanje, vracanje u ranije stanje; *stres* (engl. stress) = velika snaga, sila, pritisak, napor, naprežanje; *terapija* (gr. ʔeʔapeʔa) = lecenje, negovanje; *tortura* (lat. tortura) = muka, mucenje; *trauma* (gr. tʔaʔµa) = povreda, rana, ozleda, pri cemu je *psihicka trauma* = jak duševni potres; *tretman*, tretirati (fr. traiter) = postupati, ophoditi se, ponašati se.

pomoci žrtvama torture i traume kao osnovnog radnog okvira u kome su obavljane specifične projektne aktivnosti.

Poglavlje *"Protiv torture – put ka zdravlju pojedinca i društva: Centar za rehabilitaciju žrtava torture – IAN Beograd"* predstavlja projekt rehabilitacije žrtava torture, ciljeve osnovanog Centra, njegovu organizaciju i aktivnosti.

U poglavlju, *"Aktivnosti mobilnih timova CRŽT– IAN Beograd"* predstavljena je jedna od najvažnijih aktivnosti Centra, rad mobilnih timova, dosadašnja iskustva i dalji planovi.

Tortura: žrtve i posledice

U trećem delu knjige, kroz empirijska istraživanja, prikazani su rezultati utvrđivanja psihijatrijskih i medicinskih posledica torture i drugih ratnih trauma kod klijenata CRŽT IAN.

Kroz poglavlje *"Socio-demografski i psihijatrijski profil klijenata "Centra za rehabilitaciju žrtava torture" – IAN Beograd" u periodu 2001-2003. godine"* prikazana je sistematizacija i analiza opsežnih podataka o našim klijentima; o demografskim karakteristikama, socijalnim problemima, zdravstvenim i psihickim tegobama i drugim traumatskim posledicama rata.

Da bi se pojasnio složeni fenomen kakav je mučenje u situaciji rata na prostoru bivše Jugoslavije, u poglavlju *"Vrste mučenja"* prikazani su principi konstrukcije posebnog upitnika koji pokriva 81 različit oblik psihološkog, fizičkog i seksualnog zlostavljanja i njegove osnovne metrijske karakteristike, koje su urađene na uzorku klijenata CRŽT IAN. Analizom učešćnosti vrsta mučenja kod ispitivanog uzorka, pokazano je da su klijenti našeg centra osobe koje su bile vrlo često podvrgnute ekstremnim oblicima mučenja.

Klijenti predstavljaju i populaciju sa velikim rizikom za razvoj somatskih oboljenja. Cilj istraživanja predstavljenog u poglavlju *"Somatske bolesti klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture: jednogodišnje iskustvo MEDIAN-a"* bio je da utvrdi učešćnost i vrstu somatskih oboljenja kod klijenata CRŽT IAN i žrtava torture iz izbeglickih kampova koje su lekari MEDIAN-a posetili tokom terenskog rada. U 63% bolesnika su kao prva najvažnija dijagnoza utvrđene kardiovaskularne bolesti, a u 11.8% su utvrđene bolesti žlezda sa unutrašnjim lučenjem.

Stres, trauma, tortura i disocijacija

Cetvrti deo knjige sastavljen je od tri poglavlja čija tematika je vezana za istraživanje posledica (traumatskog) stresa.

Uzimajući za polaznu osnovu dosadašnje rezultate istraživanja posledica stresa na kompleksno funkcionisanje fizioloških sistema ljudskog organizma autor poglavlja *"O jednom matematičkom modelu psihobiologije stresnog odgovora"* prikazao je ulogu matematičkog modelovanja u razumevanju bioloških procesa, odnosno u mogućnostima predikcije stresnog odgovora kod nelinearnih dinamičkih sistema. Opisan je model stresnog odgovora koji povezuje njegove psihološke i biološke aspekte, sa akcentima na individualnim razlikama.

"SRD-10" je kratka skala za brzu procenu nivoa disocijativne simptomatologije povezane sa stresom koja je konstruisana u CRŽT IAN. Predmet merenja ove skale su disocijativni poremećaji memorije, pažnje i emocija. U radu *"SRD-10: Kratka skala za procenu disocijativne simptomatologije povezane sa stresom"* pruženi su empirijski argumenti u prilog teza da ova skala efikasno meri disocijativne fenomene, kako generalno tako i one koji su povezani sa stresom.

Ova skala je korišćena u istraživanju prikazanom u poglavlju *"Tortura i disocijacija"* za procenu disocijativne simptomatologije kod različitih ratom traumatizovanih skupina ljudi i pokazalo se da najviši skor na skali SRD-10 imaju žrtve torture. Dobijeni rezultati pokazuju da je iskustvo torture u vezi sa najdrastičnijim indikatorima posttraumatskog stresa, kao i da disocijativni simptomi imaju identičnu ili čak i veću važnost za razumevanje posttraumatskog stresa od simptoma nametanja i izbegavanja.

Terapija i rehabilitacija I : lecenje žrtava torture

Sledeca dva poglavlja su posvecena tretmanu žrtava torture; dvosmernom uticaju koji je tekao izmedu žrtava traume i njihovih pomagaca-negovatelja. Peti deo odnosi se na primenu raznih postupaka lecenja, a šesti deo na detekciju i borbu sa malignim sekundarnim dejstvom traume na terapeute i clanove porodica žrtava torture.

Pracenje efekata terapije, kroz evaluaciju postignutog oporavka klijenata, prikazano je u radu "**Promene u intenzitetu i ucestalosti psihijatrijskih tegoba povezanih sa traumatskim iskustvom nakon tromesečnog tretmana u Centru za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) – IAN Beograd**". Utvrđene su promene u kvalitetu i intenzitetu simptomatologije posttraumatskog stresnog poremećaja i komorbidnih poremećaja nakon tromesečne psihoterapije.

Delikatnost psihoterapijskog rada sa žrtvama torture podrazumeva postepeno oživljavanje oštećenog bazicnog poverenja. Preuranjeno insistiranje na elaboraciji traumatskog iskustva može biti negativno i terapeut mora da poseduje osećanja za takt, uvremenjenost i empatiju. Elaboracija ekstremne bespomocnosti tokom torture, straha od potpunog uništenja i smrti, proganjajucih osećanja ali i reaktivnih želja za bekstvom i osvetom je neminovan sadržaj u razradi traumatskog iskustva. Cilj terapije je rekonstrukcija, reintegracija, i odvajanje od terapeuta sa ukljucivanjem klijenta u socijalni život. U poglavlju "**Psihoanalitička psihoterapija žrtava torture**" razraduju se pitanja kriterijuma za ukljucivanje pacijenata u psihoterapiju i izbor vrste psihoterapije, zatim indikacija i kontraindikacija za primenu psihoanalitičke psihoterapije kao i motivisanosti pacijenata za ovakav vid tretmana, specifičnost odnosa pacijent-terapeut i specifičnosti setinga, prilagodavanja same tehnike, kao i karakteristike toka i završetka terapije.

"**Specifičnosti u grupnom radu sa žrtvama torture**" je poglavlje u kome je prikazano iskustvo sa jednom posebnom grupom klijenata - žrtava torture, koji su bili međusobno povezani i pre formalnog formiranja grupe u terapijske svrhe. Na žalost, taj povezujući faktor bilo je zajedničko i istovremeno proživljeno traumatsko iskustvo ratovanja, zarobljenštva, torture i na kraju zajedničkog života u novom životnom prostoru. Prikazane su faze grupnog rada koji je u početku bio socioterapijski, a sa rastom grupnog kapaciteta prerastao u modifikovani grupno-analitički pristup.

U radu "**Karakteristike grupnog socioterapijskog rada sa elementima psihodrame sa žrtvama torture**" prikazano je iskustvo sa jednom drugom grupom, isto u terenskim uslovima, kod koje je primenjena grupna terapija sa elementima psihodrame. Autor je u dao prikaz određenih specifičnosti ove vrste psiho-socijalne pomoći kroz dvogodišnje iskustvo vođenja grupa sa osobama koje su bile žrtve torture.

U okviru programa pomoći žrtvama torture u CRŽT, kao deo integrativne terapijske procedure, primenjena je i kognitivno bihevioralna metoda desenzitizacije i reprocisiranja brzim pokretima oćiju (Eye Movement Desensitization and Reprocessing – EMDR), koja se pokazala uspešnom u lecenju. U poglavlju "**EMDR u lecenju posttraumatskog stresnog poremećaja kod ratnih zarobljenika**" izložen je teorijski koncept ovog metoda uz neke specifičnosti rada sa žrtvama torture prikazane i kroz studiju slucaja.

Farmakoterapija kod žrtava torture je neophodan deo integrativnog terapijskog pristupa i nastojanja da se ona realizuje u našem Centru, pokazali su se opravdanim. U radu "**Terapija sa žrtvama torture: integrativni model i znacaj farmakoterapije**" prikazani su razlozi, indikacije i način primene farmakoterapije u CRŽT, sa pregledom vrste i količine prepisanih lekova.

Terapija i rehabilitacija II: ranjeni iscelitelj

Traumatsko iskustvo može imati malignu moc kontaminacije i drugih osoba iz žrtvine okoline, narocito clanova uže porodice. Fenomen sekundarne traumatizacije i rizik od emocionalnog i ukupnog psiho-fizickog iscrpljenja i sagorevanja cest je i kod pomagaca koji intenzivno i/ili dugotrajno rade sa traumatizovanim pacijentima.

Emocionalne reakcije pomagaca su usko povezane sa empatijskim odnosom prema traumatizovanima i proživljavanjem njihovih traumatskih događaja. Rad *"Tortura u terapijskom prostoru: kontratransfer u radu sa žrtvama organizovanog nasilja"* ukazao je na praktični potencijal razumevanja psihoanalitičkog koncepta kontratransfera i neke od specifičnosti kontratransfernih reakcija u radu sa žrtvama torture, koje se, pre svega, odnose na dinamiku posttraumatskih stanja i repetitivno ponavljanje traume u transfernoj situaciji.

Iradijacija traumatskih osećanja sa pacijenta - klijenta na savetnika-pomagaca preivala se i na sledeći nivo – nivo supervizora. Trogodišnje iskustvo u superviziranju pružanja psihološke pomoći traumatizovanim osobama i žrtvama torture prikazano je u radu *"Savetnici IAN-a u grupnoj superviziji"*. Supervizori su imali dvojaku ulogu; obuku supervizanata u postavljanju dinamske dijagnoze i analizi pacijentove biografije, ali još značajnije - obuku u prepoznavanju njihovih osećanja u vezi klijenta. Analiziran je fenomen pretakanja osećanja iz terapije u supervizionu grupu. Fenomen "ranjenog iscelitelja" se tako proširio i na supervizore.

U fokusu rada *"Sekundarna traumatizacija i savetovanje članova porodice žrtava torture"* su posredne žrtve torture – bračni partneri i deca. Prikazan je dezintegrativni, patogeni uticaj traume pojedinca na funkcionisanje porodičnog sistema uz stvaranje zatvorenog kruga cirkularne retraumatizacije. Ukazano je na neophodnost primene fleksibilnog modela terapijskih intervencija.

Pravno-psihijatrijski aspekti

Medunarodni pravni standardi i domaći propisi koji definišu pojam torture, postupci pred međunarodnim telima i domaćim organima kroz koje se ostvaruje pravna zaštita. Žrtava torture su predmet rada *"Pravni aspekti u rehabilitaciji žrtava torture"*. Način ostvarenja ove zaštite pojašnjen je kroz prikaz slučajeva. Istaknuta je neophodnost uskladjivanja domaćeg zakonodavstva u oblasti ljudskih prava sa međunarodnim standardima.

U pravnom sistemu *Državne zajednice Srbije i Crne Gore* postoji mogućnost pokretanja postupka za naknadu nematerijalne štete svim licima koja su pretrpela duševne bolove, strah ili fizičke bolove, ukoliko je PTSP nastupio u zakonom predviđenim rokovima za podnošenje tužbe. Rad *"Pravne posledice naknadnog nastupanja posttraumatskog stresnog poremećaja"* se bavi jednom pravnom nedorečenošću (nejasnoćom) vezanom za mogućnost naknadnog nastupanja PTSP, mnogo godina posle konfrontacije oštećenog sa traumatskim događajem. Naime, naknadno nastupanje PTSP-a se u aktuelnoj sudskoj praksi uzima u obzir samo u slučaju kada njegova klinička slika nastupi u rokovima određenim *Zakonom o obligacionim odnosima*, a psihijatrijsko lečenje istog je u toku ili je skorije okončano. U suprotnom, tužba se odbacuje kao zastarela. *IAN Beograd* je uputio inicijativu *Vrhovnom sudu Srbije* za zauzimanje pravnog stava kojim bi se produžio rok zastarelosti, odnosno kojim bi bilo omogućeno da se početak roka racuna od momenta dijagnostikovanja poremećaja, nezavisno od toga da li je nastupio u zakonom predviđenim rokovima.

Jedna od najznačajnijih stavki u rehabilitaciji i socijalnoj reintegraciji žrtava torture je zadovoljenje pravde, kroz koje žrtva doživljava ne samo moralnu i zakonsku kompenzaciju nego i psihološku satisfakciju kroz povratak poverenja u društvene institucije. Pronalaženje, osuda i kažnjavanje mucitelja je i duboka unutrašnja psihicka potreba žrtve, jedini način oslobađanja od toksičnog dejstva razumljive žudnje za osvetom. Posleratni period na ovim prostorima karakterišu i sudeња za ratne zločine, kako pred međunarodnim, tako i pred lokalnim sudovima. Svedoci su izloženi opasnostima sekundarne traumatizacije, retraumatizacije i ponovne viktimizacije što može dovesti do pogoršanja postojećih simptoma PTSP. Neophodnost psihološko-psihijatrijske pripreme svedoka pre sudeња, zaštite u toku sudeња, kao i saradnje pravosudnih organa i psihijatrijsko-psihološke službe predstavljena je u radu *"Psihološka priprema svedoka - žrtava torture kao prevencija retraumatizacije"*. Dati su primeri iz prakse CRŽT - IAN Beograd i saradnje sa nevladinom organizacijom iz Hrvatske *Altruist - Centar za zaštitu ljudskih prava i sloboda* u vezi sudskog procesa osmorici bivših vojnih policajaca koji su optuženi za zlostavljanje u logoru Lora u Hrvatskoj.